

קבץ על יד

דברים שככתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר יד (נד)

KOBEZ AL YAD

Minora Manuscripta Hebraica

Tom. XIV (XXIV)

הוצאת מקיצי נדמים
ירושלים תשנ"ח

SUMPTIBUS SOCIETATIS MEKIZE NIRDAMIM
HIEROSOLYMIS MCMXCVIII

ציוני קברים בארץ-ישראל

יוצא לאור על-ידי זהר עמר

מבוא

החקרשותם של קברים בארץ-ישראל המיוחסים לדמויות מרכזיות בחיי האומה היהודית היא תופעה קדומה. המסורת המגובשת של הקברים המקודשים, כפי שהועלתה על הכתב, ידועה לנו מהמאה העשירית, אם כי ברור שיסודותיה הם קדומים יותר. חלק ניכר מרשימות ציוני הצדיקים נזכרים בחיבורים של עולי רגל שפקדו את הארץ. הביקור בקברים אלה הפך למרכיב מרכזי בתוכנית מסעם של המבקרים שבאו לארץ ממזרח וממערב. מהספרות המתעדת את תופעת קברי הצדיקים עולה הרושם שמנהג העליה לקברים הגיע לכלל עיצוב ההפך לתופעה חברתית רחבה החל מהמאה השלוש-עשרה.¹ התופעה ניכרת גם מספרות מיוחדת שהתפתחה באותה תקופה והוקדשה לציון קברי הקדושים ויחוסם. ספרות זו כוללת כמה חיבורים של רשימות ציוני קברים הערוכים במתכונת דומה, אך בעלי נוסח שונה. עם הזמן, עברו רשימות ציוני הקברים הערוכות ושינויים רבים. חלק ניכר מחיבורי אלה המוכרים בשמות דומים, כגון: 'יחוס צדיקים', 'יחוס אבות וכו'', פורסמו וזכו למחקר מקיף.

במאמר זה ברצוננו להציג את אחד החיבורים הקדומים שבקבוצת רשימות ציוני הקברים, שטרם ראה אור. מעבר להצגת הטקסט, כוונתנו להתמקד בחידושים שבו ובעניינים שיש בהם לשפוך אור גם על חיבורים מקבילים. יחד עם זאת, אין מענייננו כאן לעסוק בסוגית הזיהוי הגיאוגרפי של האתרים וברוך היווצרות המסורות וגלגולן. כמרכ'ן לא יובאו כל המקבילות הקיימות בספרות קברי הצדיקים, אלא רק באלו שיש להן זיקה או קירבה מיוחדת להבהרת החיבור המוצג כאן.

תיאור החיבור

מקור החיבור שלפנינו הוא בכתב-יד מוסקבה, אוסף גינצבורג מספר 258.² הוא מופיע בסוף קובץ לקטים וחיבורים שונים. שמו של המחבר או המעתיק אינם ידועים. גם שם החיבור אינו ידוע ובקטלוג הספרייה הלאומית רשום החיבור בשם 'ציוני קברים בארץ-ישראל'.

* המחקר הזה נחנך ע"י הקתדרה לחקר ארץ-ישראל ההיסטורית ע"ש צינע דר"ר אירוונג מוסקוביץ.

1 ריינר, עלייה, עמ' 217-220.

2 מפי' 47887 במסגרת התצלומי כתי"ב בספרייה הלאומית בירושלים.

נוספים מסוג זה מוכיחה שאין לקבל את דעתו⁴. אמנם קיים דמיון רב בין 'יחוס אבות' ל'יחוס הצדיקים', מזה יש ללמוד רק זאת, שהיו כמה חיבורים בעלי סגנון דומה ומסורות דומות. מעתיקים מאוחרים יכלו לשאוב גם מכמה חיבורים שעמדו לפניהם, לערוך אותם, ובאופן זה ליצור חיבור אלקטי חדש. לעיתים החיבורים עברו העתקה מאוחרת, והמציא לאור הוסיף עליהם מידע אותנטי המשקף את תקופתו. כך הוא למשל המצב ב'יחוס אבות' המתוארך לשנת 1536 או באגרת ר' יצחק בר מוסא משנת 1541⁵. מכל מקום, כאשר לחיבורים 'יחוס אבות' ר'יחוס הצדיקים' אנו סבורים שבעיקרו של דבר הם קדומים יותר ממה שסברו כעבר ושהם משקפים את מסורת קברי הקדושים של המאה החמש-עשרה.

לאופי הבעיית של ספרות ציוני הקברים יש השלכה ישירה על חיבורנו. השוואתו לתוכנם ולמסורתם של חיבורים מקבילים מראה פעמים רבות קווי דמיון. רוב החיבורים האלה קדומים (המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה) והם שימשו השראה להופעתם של חיבורים מאוחרים יותר כדוגמת 'יחוס אבות'. אבל למעשה אין אף חיבור הווה לו בדיוק כסדר הופעת האחרים, בתוכן הדברים ובהיקף התאורים שבו. המסקנה היא, שלפנינו חיבור מקורי ועצמאי. ליתו דיוק חיבורנו הוא אחד מכמה חיבורים דומים שנכתבו באותה העת, ואשר הושפע בודאי ממסורות בכתב ובעל פה שעמדו לפניו.

מקרב המקבילות שניכר בהן דמיון רב לחבורנו יש להזכיר את אגרת ר' שמואל בר' שמשון (1211), ואת חיבוריהם של יעקב השליח (בערך 1258-1270) ושל תלמיד הרמב"ן (1270-1291). מקבילות ניתן למצוא גם בכמה חיבורים קדומים שפורסמו לאחרונה בספרו של צבי אילן. במיוחד יש לציין את הזיקה לחיבור 'לוח קברות צדיקי ארץ-ישראל' (רשימת אילן א') המתוארך למאה הארבע-עשרה. מבין החיבורים המאוחרים יותר יש להזכיר את 'אלו יחוס הצדיקים' ר'יחוס אבות'. פירוט המקבילות הדומות מובא בהערות לגוף הטקסט.

ייחודו של חיבור ותרומתו למחקר

אחד המאפיינים הבולטים של חיבורנו הוא התיאור הפרטני של ציוני הקברים, אשר הושמט בדרך כלל על-ידי מעתיקים בחיבורים מן הסוג הזה שהועתקו בתקופה מאוחרת יותר. המתברר טורח לתאר בדרך-כלל את מיקום הקברים ואת כיוונם ביחס לכפר שבו הם נמצאים, ומוסיף על תיאורו לעיתים גם נתונים טופוגרפיים: בשדה או בהר. הוא מתאר את ציון הקבר: מבנה, כיפה ועמודים, בתוך מערה פתוחה או

4 אילן, עמ' 21.

5 טולדינו, עמ' 460-458; על היעיות השונות בקשר לחשיבותו של חיבור זה, ראה: איש-שולם, עמ' 278; אילן, עמ' 21.

על פי נוסח אחר של ספר 'יחוס אבות' שטרס פורסם, ניתן להקדים בוודאות את התיאור כתיבתו לסוף כמאה החמש-עשרה. תורתו לד"ר אברהם דוד על האפשרות לעיין בחיבור זה.

החיבור כולל ארבעה עמודים (דף 366א-367ב) הוא כתוב בכתובה ספרדית ועל פי סגנונו ניתן לתארו למאה החמש-עשרה. מהחיבור השתמר רק החלק העוסק ברשימת הקברים שבצפונה של ארץ-ישראל. רוב הטקסט השתמר היטב וניתן לקרואו, מלבד קטעים בודדים. במיוחד נפגמו השוליים העליונים של הדפים, והקריאה בהם בלתי אפשרית או מסופקת. לכן גם אין בטחון שאכן בידינו החיבור מתחילתו, אם כי יש יסוד להניח כך על סמך שמות האחרים ומספר מילים מהשורות הראשונות הקשורות כנראה לפתיחה.

המקום הראשון שנוכר הוא הר הכרמל וציון מערת אליהו וקבר אלישע (שורות 4-2). מכאן מתחיל תיאור אחרים שיטתי מצפון הארץ, החל מאזור החרמון והלבנון (שורות 4-11) ומשם בהמשך לעמק החולה דרך בקע השבר הסורי אפריקני (שורות 11-18) לאחרי הגליל העליון והתחתון. המעבר מאתר אחד למשנהו ניכר בחיבור ברווח גדול המפריד ביניהם ובכתיבת האות הראשונה של כל תחילת תיאור אתר בנודל שונה מן המילים האחרות.

תיארוך החיבור

את זמן החיבור ניתן לקבוע על פי כתיבה פילאוגרפית, על פי השוואת תוכנו וסגנונו לתעודות מקבילות, עדויות היסטוריות ועל פי מה שמשתקף מרוח התקופה בנאמר בו. מבחינה פילאוגרפית נראה שהחיבור נכתב במאה החמש-עשרה או אף מוקדם יותר. בנוסחו אין הרבה טעויות וגיאות, אך נראה שאין כאן הנוסח המקורי של הרשימה, אלא העתקה, שהותקנה סמוך למועד כתיבת החיבור המקורי. בעת ההעתקה עבר החיבור כנראה שינויי עריכה קלים ונוספו עליו מעט תוספות. תוכן הרשימה וסגנונה מתאימים למאה הארבע-עשרה או לשליש האחרון של המאה השלוש-עשרה.

השוואה למקבילות אחרות

מבחינה מתודולוגית קשה להתחקות בדיוק אחר תהליך התפתחותה של ספרות ציוני המקומות הקדושים. כמעט כל חיבור העוסק בתחום זה שונה בפרטים מסוימים ממקבילותיו. אך במחקר השוואתי ניתן לעיתים לנסות ולהעריך את מועד כתיבתם או העתקם של אחרים מן החיבורים וכן לקבוע את המקור שעמד לפניהם. כך למשל, טען מיכאל איש-שולם שהספר 'יחוס הצדיקים' אינו ספר מקורי אלא הועתק מאגרת 'אלו יחוס הצדיקים' ד"ל וציונים⁶. בדרך זו הוא ביקש להוכיח שהחיבור 'יחוס הצדיקים' לא נערך על סמך חיבור 'יחוס אבות' כפי שטענו חוקרים אחרים. אלא ששניהם הסתמכו על 'אלו יחוס הצדיקים'.⁷ אבל הוצאתם לאור של חיבורים

3 ראה דברי איש-שולם כ'אלו יחוס הצדיקים', עמ' 10-11.

ובכבול.¹⁰ ייסוד בתי הכנסיות (למעט של כפר תנ"ה) מיוחס בחיבור לר' שמעון בר יוחאי, כפי שמציין המחבר בפיסקה המדוברת בבית הכנסת בברעם: 'זהו מציון ר' שמעון בן יוחאי ז"ל, כי כל בתי כנסיות שבנה בארץ הקדושה וזוכם נמצאת' (שורות 54-55). המובא בחיבורנו עולה בקנה אחד עם דביון של ר' שמואל בר' שמשון: 'זכאנו לעיר ומצאנו שם בית הכנסת מבתי כנסיות שעשה ר' שמעון בן יוחאי שהם כ"ז, והוא נאה ונחמד, יש מהם נהרסות ויש מן קיימות'.¹¹

בתי הכנסת המיוחסים לרשב"י הם ללא ספק בתי הכנסת הקדומים שנוסדו עוד בתקופת המשנה והתלמוד. כבר בימי הביניים היו רוב בתי הכנסת הללו נוטשים. לפי דברי חיבורנו, שישנה מתוך השמונה היו חרבים ומבצבי השתמרות שונים. למוכא בחיבורנו יש חשיבות רבה לחקר בתי הכנסת הקדומים, שכן משמע משם שבתקופת המחבר עוד ניתן היה למצוא שרידים וכתובות הקדשה, שכבר אינם נראים בימינו. בחיבורנו נמסרת קריאה של כתובת שהיתה חקוקה בבית הכנסת (הצפוני) בברעם (שורות 51-52) ונוסחה שונה במעט מהמוצג כיום על-ידי החוקרים. אין להוציא מכלל אפשרות שבימי בעל חיבורנו השתמרות הכתובת היתה טובה יותר, והנוסח שהעתיק המחבר הוא מדויק יותר.¹²

בחיבורנו נזכרים שני בתי כנסת קדומים שעדיין היו פעילים כימי המחבר. הראשון הוא מגוש חלב ועליו נאמר: 'ישם מתפללים היהודים יושבי הכפר לעיתים מוזמנות בשבתות ובחדשים ובחגים' (שורות 65-66). על קיום היישוב היהודי בגוש חלב יש לנו עדויות ברורות מהמאה האחת-עשרה.¹³ וכנראה גם מהמחצית השנייה של מאה השלוש-עשרה.¹⁴ חיבורנו תומך אפוא בהנחה שיישוב זה המשיך להתקיים גם בימי הביניים המאוחרים.

בית כנסת פעיל אחר שנוכר בחיבורנו היה בכפר ענן (כפר חנניה): 'ובתוך הכפר בית מימי הקדמונים שבו מתפללים היהודים אשר שם דרים. וסמוך לשם בית הכנסת לעיתים מוזמנים'. נראה שהכתוב מתאר שני מבנים שונים, שאחד מהם היה בוודאי בית כנסת קדום שעמד בתוך הכפר, והתפקד עדיין כימי הביניים המאוחרים (שורות 113-114); וראה את הדיון במקום). כן-צבי סבר שהיישוב בכפר חנניה הוכר במקורות במאה השש-עשרה הוא קדום מאד, כאחד מהיישובים היהודיים שהמשיכו להתקיים מימי התלמוד.¹⁵ ברסלבסקי יצא כנגדו ושלל מכול

- 10 המונח 'מדרש' מציין לעיתים בין שדוקים על גבי הקבר, ולא בית כנסת, ראה: איש-שלום באלו יחסים הצייקים', עמ' 15, הערה 24.
- 11 'יערי, אגרות, עמ' 80.
- 12 ראה דיון בהערות לשורות 49-52.
- 13 גיל, עמ' 175.
- 14 מאן, ב' עמ' 204, 246; התעודה חסרת האריך אך על פי הבחנה פילואגנופית ואיזכור העיר צפת נראה שריא נכתבה בתקופה הממלוכית.
- 15 כן-צבי, עמ' 195-199.

סגורה. הוא מרבה להעריך את טיב מבנה הצינון ומתעכב על פרטים ארכיטקטוניים, כגון: ציין גדול, נאה, מפואר, בניה מאבני גיזית או שיש, גדולות או שלמות. הוא מתאר את דלתות מערות הקבורה ואת אופן פתיחתן. חיבורנו מביא תיאור מפורט במיוחד של האילות שבסמוך לצינוני הקברים ומתאר בהדגשה מיוחדת את מבנה בתי הכנסת והכתובות החקוקות בהם (לשני נושאים אלה נתייחס בהרחבה בהמשך). כאמור, רוב הפרטים הללו הושמטו בתיאורים הנמצאים בחיבורים מקבילים אחרים, שהממתיקים או עורכים מאוחרים חשבו מיותרים או שוליים.

בחיבורנו מופיעים גם תיאורים יחודיים או מידע המשקף מציאות היסטורית, שלא נודעו מחיבורים אחרים. כך אנו קוראים על סיפור עונשו של המושל שכת את העץ המקודש שבסמוך לקבר יונתן בן עוזיאל בעמוקא (שורות 23-27), ועל 'בית המלך לישמעאלים' הנמצא בכבל (שורה 120) ונמסר לנו על תיאור של המעיין בכפר ח'יטין, סמוך לקבורת יתרו (שורות 144-147).

בחיבורנו מופיע גם תיאור גיאוגרפי יוצא דופן של אזור בקעת הירדן (שורות 17-14) והוא משקף את עיסוקם של חכמי ישראל בסוגיות טופוגרפיות במאה הארבע-עשרה. התופעה באה לידי ביטוי גם בכפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי.¹⁶ בחיבורנו ישנם פרטים רבים המשלימים ומאירים מידע הנמצא בחיבורים מקבילים. דוגמה מובהקת היא הכתובת שהיתה רשומה על קבר עובדיה הנביא בברעם (שורות 40-41). כתובת זו נזכרת לראשונה באגרת ר' שמואל בן שמשון ולשונה המובאת שם כך: 'זה קבר עובדיה הנביא הירא את השם מגעוריו שנפטר בשנת תק"ע ליציאת מצרים'.¹⁷ מחיבורנו מתברר שהסקטט שגוי לחלוטין ושהכתובת שהיתה במקום ציינה את שיפוץ הצינון בידי אדם בשם טוביה בשנת התקע"א (1211), סמוך למועד ביקורו של ר' שמואל בן שמשון במקום. דוגמה נוספת היא ציין מקום קברו של ר' ראובן אצטרבלי ב'שדה האנים' (שורה 124); במקורות המאוחרים יותר מוזכר שהקבר נמצא ב'שדה תפוחים',¹⁸ שהיא כנראה גירסה שגויה, המושפעת ממקורות הקבליים.¹⁹

בתי כנסת והמשך פעילותו של היישוב היהודי בגליל בחיבורנו נזכרים שמונה בתי כנסיות באזור הגליל העליון והתחתון: שניים בברעם, ואחד-אחד במירון, בגוש חלב, בסאסא, בכפר חנניה, כטריה ובארבל. חלק מבתי הכנסת נזכרים בשם 'מדרש': 'המדרשים' פעלו בקדש, בפרעם, במירון, בברעם

- 6 ראה: ברסלבסקי, לחקר, עמ' 129-130. על אזור הערבה בתיאורי אשתורי הפרחי, ראה: עמר, אשתורי, עמ' רסט"ע. המונח 'ארץ הערב' כנינו לאזור בקעת הירדן שמצפון לבגדאד.
- 7 ראה: מנחם החברוני, עמ' 41.
- 8 'יערי, אגרות, עמ' 81.
- 8 יחס אבות, עמ' 220; רשימת אלף ה', עמ' 172.
- 9 לעץ, פלורה, ג' עמ' 229-231.

בשנת 1211 על-ידי אחד מהמשתתפים בשיירת שלוש מאות הרבנים שהגיעו לארץ מצרפת, כפי שמובר מכתובת הקדשה שהייתה במקום (שורות 40-41). דבר מלמנו על אחד ממקורות המימון של שיפוץ של ציוני הקברים, שעשתה בידי עלי רגל אמידים מהמערב, ועל התודעה הרבה וחשיבות שהם הקנו לקברי הצדיקים במסגרת תוכנית מסעם. בחיבורנו נזכרים עוד שני מקומות בהן היו כתובות על ציון הקברים: בפרעם (שורות 20-21) ובקבר ניתאי הארכלי: 'ועל הכיפה אצל השפה העליונה אותיות] של אות כתב עברי נראות אכן מרוב יושני אינן נקראות' (שורות 140-141).

העלייה לקברי הצדיקים נעשתה בשיירות גדולות כאשר היא מלווה בפיוטים ותפילות מיוחדות (שורה 46). חיבורנו אף מציין את יחסם של החיובי של המוסלמים לתופעה זו: 'אף כי הגויים מראים באצבע ליהודים ההולכים לבקר קברי הצדיקים היכן הם קבורים ומזכירים רובם בשם מצד ההוגל שהוגלו לכך מימי אבותם ומקיימים שלום ליהודים ההולכים אספות אספות נשאים תשבחות ופסוקי דזמרה בלכתם להשתטח על קברי הצדיקים' (שורות 43-47). יחידה מוזאת, מגמת ההתרחקות וההתמסדות של מנהג העלייה לקברי הקדושים בקרב היהודים קשורה כנראה גם בתהליך ההתאסלמות שעברה הארץ באותה תקופה, וכן גם בהכרה הרישמית של השלטון המוסלמי בקברי הצדיקים שהיו משותפים לבני שני הדתות. על חלק מהציונים נבנו מסגדים, וליהודים לא הותר להיכנס בהם. בחיבורנו נזכרים שני אתרים כאלה שהישמעאלים שמרו אותם 'בטהרה': מערת שם ועבר בצפת (שורה 100) וקבר יונה בכפר כנה (שורה 134).

כל המאפיינים שמנינו לעיל באשר להשתמרות מסורת קברי הצדיקים ויחס המוסלמים אליהם, מתוארים יפה גם אצל ר' משולם מוולטרד (1481):

'ובכל סביבות ירושלים יש כמה מערות אשר שם קבורת חסידים וצדיקים רבים עד אין מספר, אבל אין אני יודעים אלא הרשומים אשר הם קבלה מפה אל פה מזמנים קדמונים, אשר אי אפשר לחוש, בהיות הישמעאלים מכבדים כל אלו המקומות, ויש להם קבלה מפייהם ג"כ כמונו, ואומרים הם ליהודים: למה לא תלכו לקבר הצדיק כן, או לקבר הנביא שמו כן? ומאלו הקברים בקשו הישמעאלים כמה פעמים שיהיו סגורים ובקדושה תחת ידם, וה' הפר עצתם ולא אבא שמוע להם, כי לא ינום ולא ישן שומר ישראל.'²²

העצים המקודשים

תופעה נילוית לקברי הצדיקים הייתה התקדשות העצים שכקרבתם. קדושה זו נבעה מעצם סמיכות האילנות למקומות הקדושים, ולא מחמת קדושתם העצמית.²³

22 יערי, מסע, עמ' 75.
23 עמר, פולחן, עמ' 155-162.

וכול את ההנחה שהיה במקום יישוב יהודי במאות שלוש-עשרה והארבע-עשרה ולדעתו מדובר ביישוב מאוחר, שהתחדש בשלב מסוים במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.¹⁶ אולם דומה שבעקבות חיבורנו אנו יכולים לקבל תמונה ברורה יותר ולנקוט עמדה מבוססת יותר, המצודת בדעתו של בן-צבי, בדבר קדמותו של היישוב בכפר חנניה.

עלייה לרגל והמנהגים הנלווים לה
העלייה לרגל הפכה בתקופה הממלוכית לתופעה עממית רחבה ומגובשת עם סדרים וטקסים קבועים,¹⁷ אם כי נראה שתהליך זה החל כבר בתקופה האיובית. מסלול הביקור בקברי הקדושים והמסורות שנקשרו בהם עברו תהליך התחדשות והתמסדות. העלייה לקברי הצדיקים הייתה תופעה דתית מקובלת שראשי הקהילה היהודית לטלו בה חלק¹⁸ ושזכתה לעידוד וגיבוי הלכתי, כפי שכתב ר' אשתורי הפרחי: 'זכן ראוי לסב ולבקר אותם המקומות הקדושים אף בזמן הזה [...] וגם ציוני הצדיקים'.¹⁹

במאה השלוש-עשרה חל שינוי בציון חלק מקברי הקדושים. חלק ניכר מציוני הקברים זוהו על-פי מסורת מתמשכת שהייתה ידועה בגליל מהתקופה הערבית הקדומה. אולם היו לא מעט ציוני צדיקים ששםם לא היה ידוע (בחיבורנו שורות 61-62, 66-73), והדבר הביא להתפתחות מסורות זיהוי חדשות של קברי תנאים ואמוראים.²⁰ אחד ממאפייני תהליך זה הוא שיוך קברים לדמויות בנות המאה השתים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה, כגון: ר' יהודה הלוי, ר' אברהם בן עזרא (שורה 119) ור' מאיר הצרפתי (שורה 61), דבר המעיד על התרחבות התופעה. ריבוי המסורות שעברו בעל-פה 'מקובל איש מפי איש על פי ספר הזכרון' (שורות 42-43) והתגבשות של אלו יצרו את הצורך להעלותן על הכתב. חיבורנו מייצג תהליך זה, כפי שנאמר בו כמפורש: 'ונתכת לדור אחרון מקובל מפי חכמים קדמונים' (שורה 43).

למיסוד מסורת קברי הצדיקים היה גם ביטוי מעשי בשטח: חלק מציוני הצדיקים עברו שיפוץ וכתובות חדשות נקבעו עליהן. ערויות לכך ישנן כבר מראשית המאה השלוש-עשרה, באגרת ר' שמואל בן שמשון: 'ומשם הלכנו לפת ומצאנו שם מערת ר' חנינא בן הרכינס, ובה שש עשרה כוכין, וכבדנוה ובינינו עליו שם כותל, שלא יפול שם העפר'.²¹ באגרת זו וגם בחיבורנו עולה שקבר עובדיה הנביא שופץ

16 ברסלבסקי, לחקר, עמ' 216-222.
17 ריינר, עלייה, עמ' 218.
18 ריינר, עלייה, עמ' 219.
19 אשתורי הפרחי, עמ' רצח.
20 תופעה זו בולטת בתיאור תלמיד הרמב"ן, לדוגמה ראה: יערי, מסעות, עמ' 90-91, השורה: קברי אבות, עמ' 37; 'כמה חכמים סיכס רומה אשר נשמתו מרוב תלאות'.
21 יערי, אגרות, עמ' 80.

כחיבורו נזכרים אחד עשרה אילנות שהיו סמוך לצינוני קברים שונים. כמות כזאת של עצים והיאור כה מפורט שלהם לא נמצא בשום חיבור מקביל.

העצים הקדושים היו שייכים למקום או לקדושים הקבורים במקום והוטל איסור חמור לפגוע בהם. כך למשל כתב ר' שמואל ב"ר שמשון: 'הלכנו לעלמה וטרם בואינו מצאנו קברו של ר' אלעזר ועליו ב' אילנות, ואין שום אדם רשאי לטול מהם אפילו עלה'.²⁴ במיוחד היה מפורסם עץ ההדס שעל קבר דינה בארבל (שורה 137). מפרט את עונשו של החוטא: 'יהלוקח מהם ואוכל עלה אחד מהם מיד נופל מת'.²⁵ הגבלות אלה הוטלו על כל אדם, יהודים ומוסלמים כאחד, כפי שמציין תלמיד הרמב"ן: 'ואין אדם רשאי ליקח ממנו ענף, לא יהודי ולא ישמעאלי פן יענש'.²⁶

בספרות מופיעים סיפורים שונים הממחישים היטב את עוצמת קדושת העצים הקדושים ואת העונש שבא על אנשים שניסו להשתמש בהם לצורכי חולין. דוגמה מפורסמת ביותר היא של הישמעאלית שקטפה מעץ השקדים שעל קבר ר' יהודה בר אלעאי בעין זיתים.²⁷ סיפור אחר, שאינו מופיע בשום מקבילה, מובא חיבורו: עמוקא — שם סמוך לקבר יונתן בן עוזיאל ז"ל ועליו ציין נאה נחמד למראה והיה מצל עליו אילן בוטס גדול מאד מרחוק היה נראה ושר העיר חתך אותו לבנות לו בית ותוך שמונה ימים אחרי בנייתו נפל הבית ההוא עליו ועל בניו ועל אשתו ולא נותר מהם אחד וכני הכפר החזירו עצי האילן אצל קבר הצדיק ז"ל כי נפל פחדו עליהם (שורות 22-27).

הסיפורים שהילכו אודות העצים הקדושים היו בדרך כלל גורם הרתעה יעיל, והפגיעה בהם הייתה נדירה. משני הסיפורים עולה שהישמעאלים שמרו גם הם על האתרים היהודיים, שהיו קדושים גם בעיניהם. כחיבורו אין הכחנה בין מיני העצים, וכולם מכונים בו בשם העברי 'בוטס', או בשם העברי 'אלה'. זאת בניגוד לחיבורים אחרים, המזהים ליד אותם צינים קברים מיני עצים אחרים.²⁸ יוצא דופן הוא היאור עץ האלה הזכרי ועץ האלה הנקבי, שהיו ליד ציין קבר ר' תינא בן דוסא ואשתו בערבה (שורות 122-123). הכוונה היא כנראה לעץ האלה הארץ-ישראלית (Pistacia palaestina), שהוא עץ דרביתי. עץ זה, הנוכר רבות כחיבורו, היה כעבר מרכיב מרכזי בחברת הצמח הטבעית של הגליל החתון, והוא אף טופח בידו החקלאים.

24 יערי, אגרות, עמ' 82.
25 מנחם החברוני, עמ' 40.
26 יערי, מסעות, עמ' 92.
27 ר' משה באסולה, עמ' 45; יערי, מסעות, עמ' 152.
28 עמר, פולחן, עמ' 161-162.

צינוני קברים בארץ-ישראל

סימני הההדרה:
[.....] — אינו ניתן לקריאה או השלמת המהדיר על פי ההקשר ושרידי אותיות.
> < — תוספת של המהדיר לשם הבהרה.

- 1 [עמ' 8366] [.....] [אחרים שמה קבורים לא נודע שמותם למשפחותם לבית אבותם] בראש ההר מערת אליהו [...] זל [חוקיק] מסלע [ועץ] נאה ונחמד למראה ומתוכם הוא נראה וסמוך לשם קבורת אלישע בן שפט הנביא ע"ה ועליו ציין גדול. ומשם יעלה ויצא לצד צפון [שם דן היא פניאס] אשר כך נק' <תחילת> ארץ ישראל שם קבור עזרא הנביא ע"ה רחוק מן העיר [ועליו אילן ברוטס גדול נאה עץ עושה פרי ולמטה משם קבר שבואל בן גרשום בן אדונינו [משה ע"ה.....] מצל עליו על קברו. וסמוך לשם מערב אשר בתוכה קברי רב פפא ור' אשי בני אביי ז"ל. צרידה שם יוסי בן יעזר איש צרידה קבור ז"ל. גבע שם קבורת צפניה הנביא ע"ה למעלה בהר הלבנון והמקום ההוא ידוע אשר שם הענן חופף עליו כל היום ומעיינות מים יוצאים

שורות 2: 1: שייכות כנראה לפסחת החיבור שבה הכריז הכותב על רצונו לתאר את ציין קברי הצדיקים. הסגנון המקראי שיכה בפירוט רשימות יחסין (לשמותם למשפחותם לבית אבותם) שורות 4: 2: הר הכינאל הוא חשיבת נוף נפרדת ובה מעט אגרים מקורשים. עורך הרשימה העריך לציין את אחי הכרמל בתחילה, ולתאר אחר כך באופן שיטתי את ציניו הקברים, מצפון לדרום. גם בתואר יעקב השליח ותלמיד הרמב"ן רשומים המקומות הקדושים שבהו הכרמל בחלק הראשון של היאור צינוני הקברים, אך שם נכרת זיקה לעיר עכו: כחיבורו אין נזכרים הקברים שבחיפה ועכו. קבר אלישע נזכר לראשונה כנראה במאה הארבע-עשרה, לפי רשימת אילן א' (עמ' 96) והחיבור זה. במקורות הקדומים יותר נזכרת רק 'מערת' אלישע, ראה: וילנאי, א', עמ' 356-357 שורות 5: 4: הכותב מתכוון לומר כנראה שפניאס, היא העיר דן, היא תחילתה או קצה גבולה של ארץ-ישראל על-פי אחת מהגדרות תחומי הארץ במקופת המקרא (למשל: שופ' ב, א; שמ"א ג כ; דה"א בא, ב). ראה היאור דומה ברשימת אילן ה', עמ' 167. השם 'עזרא' הנביא עם א' בסוף מופיע גם בקברי אבות, עמ' 38; רשימת אילן ב', עמ' 117; רשב"ש, עמ' 229, ובאלו יחוסים הצדיקים (עמ' 115), שהם מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.

שורה 6: ההשלמה היא על פי ההקשר והמיתרים המקבילים לחיבור זה. כאלו יחוסו הצדיקים וביחוסים הצדיקים נזכר עץ סנידיאן (אלון), אך ביחוס אבות נזכר עץ בוטס (אלה). כפי שציין בחיבור שלנו כל העצים שליד קברי הצדיקים מוכונים בשם בוטס, לפיכך הושלם גם כאן כך-שורות 6: 7: קבר שבואל נזכר משה נזכר גם בתוארים מקבילים, ראה סיכום אצל וילנאי, א', עמ' 247-248; אילן, עמ' 328.

שורות 9-11: היאור הענן הנמצא חרדי על קבר צפניה, והמעיינות הנזעפים מההר נזכרים גם ביחוס אבות, עמ' 218 ואצל ר' יצחק לטיף: ראה יערי, אגרות, עמ' 96.

ותלמידיו ז"ל. בהר ולמטה משם מערה אשר בה י"א כוכין ומקום קבר ר' שמעון > < בנו ושל ר' יוסי הגלילי ז"ל. מידון ובתוך הכפר בית הכנסת לר' שמעון בן יאחי ז"ל שנחרב גגו וכותליו וקרוב אליו קבורת הלל ז"ל ועליו עמוד שיש כעין משור. עלמא סמוך לכפר בתחום שבת מערת הבבליים ושם רבא בר רב הונא ז"ל ורב המונא ז"ל אשר מבלל קבורים שם ואצל הכפר על פני השדה קברי ר' אלעזר בן הורקנוס ור' אלעזר בן ערך ור' אלעזר בן עזריה ור' עזריה הכהן אביו ז"ל ומצד שני לכפר קבורת יהודה בן תימא ז"ל וכל אחד מהם בחלקת שדהו ונחלתו קברו אותו ועליהם ציונים גדולים וציונים מימי קדמונים. ועל קבורת ר' אלעזר בן עזריה ז"ל אילן בוטם גדול עושה פרי רבץ עליו כארי. ברעם סמוך לכפר קבורת עובדיה הנביא [עמ' 366] ע"ה ואכן שיש על קברו וכתוב בו כתובת [...] פלשת

40 יפה מאד זה קבר עובדיה הנביא ע"ה בנה אותו מר טוביא בר יוסף שנת חתקע"א. ואין בכל קברו האבות הצדיקים אשר בארץ ישראל לרוב כיצא בזה כי אם מעט מזער כי כלם מקום קבורתם מקובל איש מפי איש על פי ספר הזכרון ונתחבב לזר אחרון מקובל מפי חכמים קדמונים. אף כי הגויים מראים

שוות 28: 30: הקברים נזכרים גם במקבילות. ראוי לציין במיוחד את איכותו שמו של 'שמעון' בנו של ר' יוסי הגלילי. כמעט בכל המקבילות הוא נזכר בשם ישמעאל. יולנאי, ב, עמ' 243. הביא בערכו מאמרים חלמוניים המזכירים את ישמעאל בן יוסי, אלא שהם קשורים לר' ישמעאל אחר, בנו של ר' יוסי בן חלפתא. ראה: ברסלבסקי, לחקר, עמ' 314-315: אילן, עמ' 202. הניסא הנזנה היא כנראה ר' שמואל בן יוסי הגלילי (ירושלמי, בבא קמא [פ"א], ה"ב, דף ע"ב) וכן ראה: יעקב השלישי, עמ' 52. נראה אפוא שהשם 'שמעון' הוא עוד שיבוש הנזכר מסדרת נוסחאות שנויות של החלמוני, המזכירות את ר' שמעון בן יוסי. ראה: היסין, עמ' 1189.

שוות 32: על מערת הבבליים ראה: ברסלבסקי, לחקר, עמ' 318-315: אילן, עמ' 320.

שוות 34: 35: ר' אלעזר בן עזריה מופיע בתואר הכהן. ר'ק בחיבור המוקדם הנזכר ברשימת אילן ג', עמ' 128.

שוות 37: 38: תוארו הקבר והעץ מופיע במקבילות. ראה: יולנאי, ב, עמ' 208. יהיה האילן עם עץ בוטם (אלה) הנתון פרי שמטנו המיץ. שמו מוזר על-ידי ר' משה באסולה, עמ' 49. דימרי עץ הבוטם הגדול לאריה נזכר בבניאס. ביחסים אבות וביחסים הצדיקים.

שוות 39-41: תוארו דומה לאריה נזכר באגרת ר' שמואל בן שמשון בשנת 1211 לערך: יולנאי, עמ' 208. קבר עובדיה ראבן שיש עליו. ובה קרקוץ זה קבר עובדיה הנביא והוא את השם מנעוריו ששפטי בשנת תקע"א ליציאת מצרים. ראה: יערי, אגרות, עמ' 81. כפי שניראה בהמשך, נוסח האגרת משובש; התארץ צריך להיות התקע"א והוא מתייחס לזמן בניית ציין הקבר, ולא לשנת מותו של עובדיה הנביא. האיזונו של מר טובייה שבנה את הקבר מובא בנוסף לחיבורו ברשימת אילן ה, עמ' 172. לא ברור מיהו מר טובייה בר יוסף, אף כל היסטורים מורים שמדובר באחד ממלוויי של ר' שמואל בן שמשון למסע (ראה: יערי, אגרות, עמ' 79: אילן, עמ' 151: פראווי, עמ' 166. בשנת התקע"א היא שנת 1211. מחיבורו על-פיה אפוא, שר' טובייה שיפץ את הקבר בעת ביקורו במקום באותה השנה, והרבר הוא ציין בכחובת. הכתובת על קבר עובדיה נזכרת גם בחיבורו אליו יוסי הצדיקים, עמ' 16.

שוות 41-43: על יחסו ציוני הקברים למסורות קדומות ראה: מנחם החברוני, עמ' 42.

שוות 43: על יחסו ציוני לעדות על שיפץ הקבר, מתאר חיבורו במאמר מיטגר את מנהגי שיירות העולים לרגל לקברי הקדושים בימיו, ואת יחס הגויים אליהם. שוות 37-38: הכותב שב לרזן

מן הזה מותיקים מרדש ונפת צופים. משם יחזור אדם לדרום ויבא בעיר קדש היא קדש נפתלי שם קבורת ברק בן אבינעם ודבורה אשה נביאה ויעל אשת חבר קיני ע"ה ושם ביתן המדרש נאה ויפה מיוחס ליהושע בן נון ע"ה. ושם לפני הכפר במזרחו היא ימה שס>=של> קדש הטושה <השוחה> ממימי הירדן

15 היוצא ממערת בניאס ושם הוא נכנס ומשם יוצא והולך לתוך ימה שלטכריה אשר מימיה מתוקים ויש בה דגים הרבה. ומשם ואילך יוצא הירדן ויורד דרך הערבה ומוגלולתיו ונכנס לתוך ימה שלסדרום ואינו יוצא משם אלא דרך תהום ומימי סדום מלוחים ומרים ואין גדלין בה דגים. תמנין היא תמנתה דיהודה שם שמגר בן ענת ע"ה ועליו שני עמודים שיש אדומים. שפרעם שם קבר

20 חזני המעגל ז"ל ואשתו ואבא חלקיהו וכן ציין כל אחד מהם ככתיב בבית מדרשו מצד אחר לכפר <לפתח?> המערה קבורת חנין הנחבא ז"ל ועדיקים אחרים קבורים לא נודעו מי הם והם <הקברים> נראים. עמוקא שם סמוך לקבר יונתן בן עוזיאל ז"ל ועליו ציין נאה נחמד למראה והיה מצל עליו אילן בוטם גדול מאד מרחוק היה נראה ושר העיר חתך אותו לבנות לו בית ותוך

25 שמונה ימים אחרי בן[נתן] נפל הבית ההוא עליו ועל בניו ועל אשתו ולא נותר מהם אחד וכני הכפר החזירו עצי האילן אצל קבר הצדיק ז"ל כי נפל פחדו עליהם. נברחין מחוץ לכפר קבר ר' יעקב איש נפרי נבוריא ור' אלעזר המודעי ז"ל במערה סגורה. דלאתה שם סמוך לכפר קבורת ר' יוסי הגלילי

שוות 12-13: הקברים הללו מופיעים גם במקבילות. ראה סיכום אצל יולנאי, א, עמ' 274-276: אילן, עמ' 353-355. ציין שלוש הקברים וביח המדרש המיוחס ליהושע מופיעים רק ביחסים אבות, עמ' 218. על המסורת הגלילית על יהושע בן נון ראה: ירינו, יהושע, עמ' 284-289.

שוות 14-18: קטע גיאוגרפי שאינו אופייני לספרות קברי הצדיקים. הוא מרשפס מהתאריכים התלמוניים: יירדן יוצא ממערת פמיס ומהלך בימה של סיכוי ובימה של טובייה... (ככלי, בבא בתרא ער ע"ב; בכורות, נה ע"א, והשווה הירן אצל החשב"ן, ג, סימן קצנה). כינוי ימה של סכוי (החולה) כימות קדש מופיעה בספרות הערבית כימרי הבנינים, ראה סיכום אצל ברסלבסקי, הודעת, א, עמ' 135.

שוות 19: תוארו זה נמצא באלו יחסי הצדיקים, עמ' 15, ובשינויים גם ביחסים אבות וביחסים צדיקים.

שוות 19-22: במקום שפרעם צריך להיות פרעם. ציין חנק הנחבא ואבא חלקיהו, נכדיו של חזני המעגל, נזכר לראשונה במאה הארבע-עשרה, לפי רשימת אילן א, עמ' 94. החיבור שלנו מכיב את התואר המפורט ביותר בהשוואה למקבילות. על צדיק אנונימי הקבר מספר גם תלמיד הרמב"ן במאה הארבע-עשרה: וישמעאל אחד היראה לנו צדיק, לא ידענו שמו, ראה יערי, מסעות, עמ' 91.

שוות 22-27: ההשלמה לעץ בוטם על-פי ההקשר. האילן הגדול והמקורש נזכר בספרות הנסעים במאות הי"ג ט"ו. ראה: קברי אבות, עמ' 38, ר' שמואל בן שמשון, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 80; יעקב השלישי, עמ' 52: תלמוד הרמב"ן: יערי, מסעות, עמ' 91; ר' משה באסולה, עמ' 48. לקדושת העצים ועונש הפוגעים בהם ראה: עמר, פולחן, עמ' 157-158. אולם סיפור המעשה הנזכר כאן מופיע רק בחיבורנו.

שוות 27: הקברים הללו מופיעים גם במקבילות אחרות, ראה סיכום אצל יולנאי, א, עמ' 212-210: אילן, עמ' 294-295.

- 55 ורובם נמצאות ושם לצד אחר מחוץ לעיר קבר ר' פנחס בן יאיר ועליו ציון גדול וגבוה על ראשו עמוד אבן ואילן גדול מסך עליו וסמוך לו בתוך גן בעול קבורת רב נתמן בנו ז"ל וסמוך לשם מערה סגורה שם אסתר המלכה ע"ה שהניחה שם לקבורה גוש חלב סמוך לעיר שם קברי שמעיה ואבטיהו ז"ל ועליהם ציונים גדולים אבני גזית בנויים על ראשיהם עמודים וסמוך להם עוד אצל העיר קברי אדרמלך ושראצר גרי הצדק בני סנחריב המלך וקרוב להם קבר ר' מאיר הצרפתי בעל הגס ז"ל. ושם קברי צדיקים רבים לא נודעו שמותם ורינו על משכבותם. ולמעלה בגבהה של עיר בית הכנסת יפה למאד מבנין ר' שמעון בן יוחאי ז"ל בניו אבנים גדולות אבני גזית וסולם רחב חצוב שיש מן העיר עד מקום בית הכנסת שיש בה כמה מעלות טובות ושם מתפללים היהודים יושבי הכפר לעיתים מזומנות בשבתות וחדשים ובחגים וסביבות לבית הכנסת קברי כמה צדיקים מן אלון מפיקים שם ינחו וירנו ושמותם לא נודעו. אזוע היא אילון צענים שם קבורת ר' לוי בר' סיס ז"ל במערב בחתמת הכפר ובתוך הכפר בית הכנסת לר' שמעון בר יוחאי ע"ה ורובו חרב ולפני הכפר מישור אשר היה שם נטוי אהל יעל אשת חבר קני בבורח אליה סיסרא ותקעה היתד ברקתו. לקיומיה הוא לקום על שם קבורת ר' יוסי דמן יוקרת סמוך לכפר על אם הדרך ועליו גל אבנים גדול. מורן סמוך לכפר בין הכרמים קבר ר' יוסי בן קיסמא ז"ל ועליו ציון גדול אבני גזית וקרוב לשם על אם הדרך קבר צדיק אחד לא נודע שמו

ראה: יערי, אנרות, עמ' 80. מנחם החברוני, עמ' 41, מעיר שבת המדרש 'יערין קיים ונאח מאד'. יתכן אפוא שבת הכנסת עדיין עמד על תילו ואולי אף היה פעיל במחצית המאה השלוש-עשרה. וחיברו משקף מצאיות מאוחות יותר משלוהי המאה השלוש-עשרה או המאה הארבע-עשרה. שורות 55-57: קבר ר' פנחס בן יאיר נזכר בתיאורים מקבילים, ראה: וילנאי, ב, עמ' 174. אולם התאור הקדום, הקרוב ביותר לחיברוני, הוא של ר' שמואל בן שמשון משנת 1211: 'ובניו בציון גדול כמו ריחים וכתוב עמודי, ראה: יערי, אנרות, עמ' 82. קבר אסתר המלכה נזכר אף הוא שם לראשונה (עמ' 81). קבורת ר' נתמן בן פנחס בן יאיר נזכרת בתיאור אבות ריחים הצדיקים. שורות 58-61: כל הקברים הללו נזכרים במקבילות שונות החל מהמאה השלוש-עשרה ואילן. ראה סיכום אצל אילן, עמ' 195-199. ר' מאיר הצרפתי בעל הגס נזכר בתואר זה רק בחיבור אלו 'חסי הצדיקים, עמ' 16. נראה שמדובר באחד מבעלי התוספות, שעלה בקביעת שלוש מאות הרבנים בשנת 1211. על הבעייתיות כדחיוו עם ר' מאיר קלצין, ראה פראוור, עמ' 71, הערה 90. שורות 62-66: בית הכנסת היה נזכר במאה הארבע-עשרה על ידי תלמידי הרמב"ן, ראה: יערי, מסעות, עמ' 90. אולם תיאור מלא, ודומה לחיברוני, מובא רק ברשימת אילן ה', עמ' 170, בליורד איור בית הכנסת.

שורות 66-67: התיאור מבוסס על הפסוק בתי: קמו, י'. שורות 67-70: זעזע היא טעם (טאטס). במקום צענים יש לגרוס 'צעענים' (שופ' ד, יא). תיאור מקביל מובא במאה הארבע-עשרה ברשימת אילן א', עמ' 94: 'ישם בית הכנסת לר' שמעון בר יוחאי ורובו חרב'.

שורה 70: זוהי המוקם עם 'לקום' נזכר רק בחיבור זה. יישוב זה נזכר בתיאור נחלת שבת נפתלי (זהו יט לג) והצעה לזיהויו הובאה כבר בתלמוד ירושלמי, מגילה פ"א היא [ע ע"א]. שורות 71-75: מופיע במקבילות אחדות, אך התיאור הקרוב ביותר הוא של תלמידי הרמב"ן, במאה

- באצבע ליהודים ההולכים לבקר קברי הצדיקים היכן הם קבורים ומזכירים ורובם בשמו מצד ההרגל שהוגלו לכך מימי אבותם ומקיימים שלום ליהודים ההולכים אספות אספות נושאים תישבחות ופסוקי דמורה בלכתם להשתטח על קברי הצדיקים וסמוך לציון עובדיה הנביא ע"ה מערה גדולה תחת הארץ ונראית כשתיים ומקובל כי שם החביא הנביאים ויכלכלם לחם ומים וסמוך לשם בית מדרשו בנין רחב ומפואר אבני גזית פרץ הרבה על העומד ורובו חקוק מאבן על המשקוף העליון אשר לפתחו שהוא משלש אבנים לבד שתי המזוות והמשקוף וועליו חקוק שלום במקום הזה וכלל מקומות ישראל לוי בן לוי עשה המשקוף הזה השם ישלח ברכה במעשי ידי וסמוך לשם בתוך הכפר בית הכנסת רובו חרב וכשל וזיהו בניו מפואר ונאה לפי הנראה והוא מצוין ר' שמעון בן יוחאי ז"ל כי כל בתי כנסיות שבנה בארץ הקדושה בעובדיה, בהתאם למסורת המזוה את עובדיה הנביא מתיייער עם עבדיו אשר על בית אחאב. תיאור 'מערה גדולה תחת הארץ ונראית כשתיים' מכוון לתיאור הנביא המתבא מאה נביאים בשתי מערות 'חמשים איש במערה' (מל"א יח, ד)
- 50 שורות 49-52: נוסף על המבנה שעל קבר עובדיה נזכרים בחיברוני גם שני בתי כנסת שהיו ככפר ברעם. הראשון הוא בית הכנסת הגדול (המרכזי), הפתוח כיום למבקרים. בית הכנסת השני (הצפוני) הוא כיום במצב השתמרות נודע יותר, ורק מעט שרידים נותרו ממנו. הוא היה הרוס כבר בימי הביניים, 'פרץ הרבה על העומד' (שורה 49), אך חזיתו המפוארת ידין עמדה על תילה. כך מתואר גם במקורות אחרים במאה התשע-עשרה: 'ראה אילן, ברעם, עמ' 37-43; אילן, בתי כנסת, עמ' 24. על משקוף בית הכנסת היתה חקוקה כתובת שתוארה על ידי חוקרים אחרים, והיא נמצאת כיום במוזיאון הלזכר בפאריס. הכתובת נזכרה ברשימת אילן א, עמ' 94, ואצל ר' משה באסולה, עמ' 49-50. באגרת ר' שמואל בן שמשון מוזכרת כתובת על משקוף בית הכנסת במירון ובה נכתב: 'זה עשה שלום בן לוי' (יערי, אנרות, עמ' 81). נראה שסנקיף צדק בהשרעתו שמדובר בטקסט משובש, השייך במקורו לתיאור כפר ברעם (סנקיף, עמ' 110-111, השוואה: גור, עמ' 33). קל"ן, עמ' 30, לא התייחס לבעייתיות של מיקום הכתובת במירון (אך הוא היה ער לקשר בין יוסה ושלום, שלדעתו היו אחים אומנים). אין להוציא מכלל אפשרות שגם הקריאה המובאת באגרת ר' שמואל בן שמשון שגויה ולמעשה מדובר בכתובת המפורסמת הנזכרת בחיברוני. מאמתי, הכתובת מכפר ברעם קיימת כימינו, אך אופן השתמרותה ייורי, והקריאה בה אינה חד משמעית. י' נודע מצדד בקריאתו של ארנסט רנאן, שפורסמה בשנת 1864: 'יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף הזה תבא ברכה במעש-ידי-שלום'. ראה: גור, עמ' 20-19. קל"ן קורא את סיום הכתובת כך: 'תבא ברכה במעשי' (עמ' 28-29). בנוסח המובא בחיברוני נאמר: 'שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל לוי בן לוי עשה המשקוף הזה השם ישלח ברכה במעשי ידי' (שורות 51-52). לנוסח זה יש להשלים את שם עושה המשקוף — 'יוסה'. יתכן שהנוסח המובא בחיברוני מדרוך יותר בפרטים אחרים. ראשית אין הוא מזכיר כוון את המילה 'שלום', וכפי שציינן אילן, ברעם, עמ' 42, אין על האבן מקום בשביל מילה זו. כמר-בן יש קושי בקריאת המילה בימג-ש-ידי-נראה שהקריאה שביחיברוני — 'במעשי ידי' — נכונה יותר. תימוכין לכך ניתן למצוא בכתובת דומה שעל משקוף בית הכנסת בלמיה שבה מוזכר שמו של אותו אומן: 'אנא יוסה בר לוי הלוי'. נודע יערי שכתובת בנות ראשון בבתי הכנסת (עמ' 23, 50), אך כפי שנראה מן הכתובת בעלמא הלשון אופיינית ליוסיה הלוי. לפיכך אין מניעה להניח שגם בכתובת ברעם חקק האומן בנות ראשון. 'במעשי ידי'.
- שורות 53-54: נוסח אחר לדברים אלה מביא ר' שמואל בן שמשון בקשר לברעם: 'ובאנו לעיר ומצאנו שם בית הכנסת מבתי כנסיות שעשה ר' שמעון בן יוחאי שהם כיד, והוא נאה ונחמד',

- יוחאי ז"ל שנחרב גגו וכותליו וכותל דרומי העומד אבנים גדולות אבני גזית 95
 בנין יפה ומפואר מאד ולמטה משם לצפונה קבר ר' שמעון חטופא ז"ל ציין
 של ר' יוסי דמן יוקרת ז"ל ועליו אילן בוטם שתיים יוצאין ומסתככין בין
 אבני גזית אשר בכיפה שעל גבי קברו. עיין זיתין הסמוכה לצפת בתחום שבת
 שם מחוץ לכפר בתוך בית הקברות קבר ר' יהודה בר' אלעאי ז"ל במערה
 סגורה. צפת שבגליל העליון ארצה נפתלי נחלה שפיה סמוך למגדל במערה
 100 ששומרין אותה הגויים בטהרה שם קברי ר' דוסא בן הרכינס ור' שמעון
 בן עזאי ור' יוסי בן זמורה ז"ל ותלמידיהם בכוכין חקוקים כסלע שם אל
 פניה [...] גויים אומרים כי יעקב בימי התאבלו על בנו עמד שם. עכברא
 סמוך לכפר בתוך פרדס נאה במערה סגורה קבר ר' ינאי ור' דוסתאי ז"ל
 ובניו ובתוך המערה יוצא מעין גשן] מים חיים נזילים מתוקים מדבש וגופת
 105 צופים ואילנות נאים עושים פרי לרוב על המעיין ההוא מגשם. כפר ענן הוא
 כפר חנינא שם סמוך לכפר קבר אבא חלפתא ובניו ז"ל ואשתו סמוכים
 זה לזה ועל ציין אבא חלפתא אילן בוטם מצל עליו וסמוך להם קבר ר'
 חנינא בן עקשיא ז"ל במערב בתחתית הכפר הסמוך לשם קבר ר' יעקב איש
 כפר חנינא ועליו מצבה גדולה של אבן אחת ואילן אלה מסך עליו וסמוך לו
 110 קבר יעקב ז"ל איש כפר חנינא ציין של ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי ובתוך

שורות 97-99: ציין קבר ר' יהודה בר' אלעאי נזכר במקבילות רבות. ראה סיכום: יולנאי, ב. עמ' 171-172; אילן, עמ' 312-314.

שורות 99-102: האזור צפת נמצא במקבילה ברשימת אילן ה'. עמ' 166: יערי צפת שבגליל העליון נחלה שפיה לפני המגדל. והמחבר מוסיף שם גם את המילים 'ארצה נפתלי' (אילן, עמ' 150).

המגדל הנזכר שייך למצודת צפת, והוא נבנה על ידי השליט הממלוכי כיברס; הוא תואר בפרוטרוט על-ידי דמשקי (עמ' 210-211), ואלעזרמאני בשנת 1370 לערך. ראה: בלנק, עמ' 369. תיאור הכוכין של המערה וקידושיה בעיני המוסלמים נזכרת באגרת ר' שמואל בן שמשון, ראה: יערי, אגרות, עמ' 80. בשנת 1310 נערכו במערה פעולות בנייה גדולות: האולם המרכזי הפך למסגד קטן, ובפתיחה הוצב שערי. נראה שמתקופה זו נאסר על היהודים להיכנס למערה, ראה: תלמיד הרמב"ן, יערי, מסעות, עמ' 91. ציין קרס של התנאים נודע בשם 'מערות שם ועבר', והמקום היה מקודש למוסלמים. ששומרין אותה הגויים בטהרה. לפי הסמרות המוסלמית שם התגשר יעקב על מות בנו. ראה: רוזנברג, עמ' 325-320. קברות ר' דוסא בן הרכינס, ר' שמעון בן עזאי ור' יוסי בן זמור נזכרים בכפיפה אחת, באותה תקופה, גם ברשימת אילן א' ובי, עמ' 95, 116.

שורות 103-105: תיאור הקברים, מטע הפירות ומעין המים נזכרו במקורות מקבילים, ראה למשל: רשימת אילן א', עמ' 95; תלמיד הרמב"ן, יערי, מסעות, עמ' 91; אשתורי הפרחי, עמ' רמט; ר' משה באסמלה, עמ' 50.

שורות 105-110: בחיבורנו נקרא כפר חנינא בשם 'חנינא'. קבר ר' אבא חלפתא נזכר במקבילות רבות, ראה סיכום אצל יולנאי, ב. עמ' 245-247; אילן, עמ' 260-261. קבר ר' חנינא בן עקשיא נזכר ברשימת ברשימת אילן ג'. עמ' 126: ר' משה באסמלה, עמ' 71. קבר ר' יעקב נזכר כיהוס אבות ובתיים הצידיים, אך כביני 'איש כפר חנינא' הוא מופיע רק בחיבורנו וברשימת אילן א'. עמ' 95. ראה גם: תלמיד הרמב"ן, יערי, מסעות, עמ' 89. הכוונה לר' יעקב דכפר דתן הנזכר בתלמוד ובמדרשים (ירושלמי, ברכות פ"ה ה"ב [ט ע"ב]): פסיקתא רבתי קנז, כו. סמיכות קברו לקבר ר' אליעזר קב ונקי נובעת כנראה מן המסורת (שאין לה תמוכין בתלמוד) שהוא אביו.

- יהי אלהיו עמו ועליו ציין גדול ואילן בוטם סמוך על מקומו ולמעלה בהר 75
 קרוב לכפר מדרש נאה וגדול לר' שמעון בן יוחאי ובנו ר' אלעזר ז"ל סמוך
 לו במערה [עמ' 367] [אחת קבורת...]. סגורה על כל אחד מהם ציין גדול
 ושל ר' שמעון ז"ל גבוה נאה ונחמד למראה ואילן מצל בענפיו על קבר
 ר' שמעון ז"ל ועל כל אגפיו ולמטה מהם כחתחת היה על פני הבקעה
 שלפני מרון המושכת עין טובה מערה. למאד חקוקה כסלע ולפניה בין שער
 80 חקוק. ובתוך המערה ההיא לב מצבות מאבן שיש וארוניותיהם חקוקים כסלע
 בנין נאה [...] מצבות וכו']. אחת חקוקה ככותל המערה שם שמואי
 והלל ישנים ותלמידיהם [החשובים ז"ל...]. לא נודע איים ואיזה מהם קבר
 שמואי והלל אשר שם שוכנים [ושם מתקבצים קהל גדול בזמן פסח שני
 שקראו מחצי אייר מכל קצוי הארצות ואומרים שמה דברי חזונוים ותפלות
 85 ושירים ותישבחות ותחינת הכצרות שאין מים בתוך המערה אחר מסיימים
 תפילתם ברוח נשברה ימלא מים בתוך הכוכין ההם אשר המצבות עליהם
 וסימן טוב הוא לשנה ושמוחה רבה ויתירה בהמצא שם מים המיד המערה
 וסמוך לשם מעבר לעין זן] בראש הר קטן לצד דרום מצבות גדולות מאבנים
 שלמות אורך כל אבן מהם ר' זרחיה וכו']. בתוכם וכל אותו הבנין על גבי
 90 המערה אשר יש שם כוכין רבים ואותם לשמואי מיוחסים אבל לא נודע בביורו
 הצידיקים מי הם ועל ראש ההר הראשון אשר בו מערת הלל ושמואי ז"ל רחוק
 ממנה כמטחרי קשת קבר ר' יוחנן הסנדלר ז"ל במערה סגורה ועליו ציין
 גדול מאבנים ולמעלה משם בבנהה של עיר מרון בית כנסת לר' שמעון בן

הארבע-עשרה: יוסם ר' יוסי בן קיסמא בין הכרמים. ועוד שם צדיק אחד, אומרים כי שמו ר' יהודה [...] דשם בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי, בנין מפואר מאד, ראה: יערי, מסעות, עמ' 90.

שורות 78-91: הקטע אמנם משובש אך תיאור החג העממי, שנהוג למגדלות קברי הלל ושמואי בט"ו באייר יודע לנו ממקורות יהודיים ומוסלמיים החל מהמאה הארבע-עשרה, ראה: תלמיד הרמב"ן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 90; נוסע אלמוני מקנריא, שם, עמ' 113; דמשקי, עמ' 118; אלעזרמאני, בלנק, עמ' 364; ר' מאיר לטיף, בתוך: יערי, אגרות, עמ' 96; ר' משה באסמלה, עמ' 72; אילן ה', עמ' 151. בחיבורנו נזכר באותו תיאור גם קברי הלל ושמואי הנמצאים יחדיו ובהמשך הוא מציין בפרט את קבר שמואי. נראה שלפנינו עדות לתחילתו של תהליך שבעבודתו הופרזו זה מזה במסורת המקומית מקומות קברי הלל ושמואי. תהליך זה ניכר כבר במאה החמיש-עשרה. סיכום המקורות על קברי הלל ושמואי ראה: ברסלבסקי, הידעת, א. עמ' 76-77; יולנאי, ב. עמ' 54-63; בנינו, עמ' 326-330.

שורות 92-97: ישנן מקבילות רבות לתיאור זה, אך ציין קבר ר' שמעון חטופא במרון ואיזכרו בית הכנסת המפואר שהוא חרב, מופיעים רק ברשימת אילן א', עמ' 94-95. גם באגרת ר' שמואל בן שמשון נזכר קבר ר' שמעון חטופא במרון, ראה: יערי, אגרות, עמ' 81. מקובלת היא דעתו של סולניק, עמ' 110-111, שהטקסט משובש וכל הפסקא הזו שייכת לתיאור ברעם, אך דומה שבאשר לקבר ר' שמעון חטופא, יש לבחון את הנושא מחדש. קבורת ר' יוסי רמן יוקרת נזכרת כבר בחיבור זה בכפר קיומה (שורות 70-71). ההסבר לאיזכור השני קשור כנראה במיקומו של האתר, הנמצא בדרך ממרון לעין זיתים בראכב צפת. תיאור הקבר והאילן הענף שבסמוך לו מופיע רק בחיבורנו.

- 125 באבנים. עלבון שם קבורת מתיא בן חרש ז"ל מערבי לעין ועליו ציון גדול מאבן שלמה. טריה שם קבורת ר' יוסי איש טריה ז"ל ושם היה בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי ז"ל. רומי שם קבורת ראובן בן יעקב אבנו ע"ה באוון של חרש מונח על גבי הקרקע במערה אשר היה בתוכה הוא הנק' מגארת אלכזראן ודלתה אבן שלמה סוגרת ופוחתת כמלא' כף [נ...]. כפר מגרי שם
- 130 קבורת עקביא בן מהללאל ור' שמעון בן גמליאל ע"ה. צפורי שם קבורת רבי הקדוש ז"ל במערה נאה והודרה ותלמידיו ז"ל החשובים שם אצלו קבורים נואין לתפארת ודלת המערה אבן אחת פוחתת וסוגרת. כפר כינה היא גת דחפר שם קבורת יונה בן אמת ע"ה ועליו ציון נאה אבני גזית עשוי כעין מערה והישמעאלים שומרים אותו כטוהרה. ארבל שם קבורת שלשה שכטים
- 135 שהם שמעון ולוי אחי דינה והשלישי לא יודע מי הוא ועליהם ציונים על פני השדה סמוך לכפר אשר שם קבריהם ובצידם קבורת דינה אחותם ועל קבר דינה אילן הוס חופף עליו ציון כיפה החופה כעננה וסמוך לשם שת בן אדם קבורתו במערה תחת האבן ובתוכה יש בה עמודים גדולים ואצל העיר שם קבר ניתאי הארכזלי ז"ל בכיפה אחת מרובעת אבני גזית כנייה ועל הכיפה
- 140 אצל השפה העליונה אותיותיו של אות כתב עברי נראות אבן מרוב יושנן אינן נקראות. וסמוך להם בתחמת הכרם] בית כנסת לר' שמעון בן יוחאי ז"ל רובו חרב ובניו אבני שיש טוהר והפתח שלו משקופותיו ומזויותיו ואבן אחרת גדולה ועשויה אבן שלמה ולמטה משם קברי ר' זירא ז"ל ועליו ציון גדול חרב כלו. כפר חטיין היא כפר חטים שם קבורת יתרו חותן משה ע"ה
- שורות 129-125: קבורת מתיא בן חרש בעלבון נוכרת גם במקבילות ראה סיכום: וילנאי, ב, עמ' 213; אילן, עמ' 312. קבורת ר' יוסי איש טריה ובית הכנסת המיוחד לר' שמעון בן יוחאי נזכרים גם ביהוס אבות, עמ' 220. על שרידיו ראה: ברסלבסקי, לחקר, עמ' 171. מערת ה'כזראן' ברומי נזכרת גם ביהוס אבות וביחוס הצדיקים. מונח זה נזכר גם בקשר למערות שככפר חנינא (יהוס הצדיקים, עמ' 227). ברסלבסקי, לחקר, עמ' 310-311. הוכיח שמדובר בכיבוש ושיש לגרס מערת ה'מגנזר', דהיינו המערה הסגורה בפרשת.
- שורות 132-130: מקבילת ראה הקבצים בכפר מנדה, ראה: וילנאי, ב, עמ' 267. על קבר ר' יהודה בגישא בצפופרי ראה מקבילה ברישמת אילן א, עמ' 96.
- שורות 135-132: על המקבילות מציינות, אם כי בנוסח שונה, שבקבר יונה שככפר כנה היה בית תפילה לישמעאלים, ראה: אילן א, עמ' 96. אילן ה, עמ' 172: תלמיד הרמב"ן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 93; ר' משה באסולה, עמ' 51.
- שורות 144-135: קברי בני יעקב בארבל נזכרים בכל המקבילות. הכתובת שמעל קבר ניתאי הארכזלי ובית הכנסת של שמשון מיוחס בית הכנסת לנתי, ראה: יערי, אנרות, עמ' 80. שורות 147-144: מקבילה לאיכזר קבורת יתרו בכפר חטיין, ראה: תלמיד הרמב"ן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 92. ציון המעיין, אם כי לא בתיאור הציוני של חיבורנו, מופיע ברישמת אילן א, עמ' 96. השם עין יונה הוא נראה שהגם השם הערבי עין יחמאם. בכפר חטיין ישנם שני מציינות, הסמוכים לאזור שבו התגלה קרב קרני חטיין (1187), ראה: עמ' 103.

- המערה סתומה ועל גבי המערה מצבה גדולה מאבן שלמה ומפי המערה יוצא אילן אָלָה גדול עד מאד סותם פי המערה ומסך עליה [בתוך] (עמ' 367) ההר בענפים הגדולים ובתוך הכפר בית מימי הקדמונים שבו מתפללים היהודים אשר שם דרים. וסמוך לשם בית הכנסת לעיתים מוזמנים. פארה 115 סמוך לעין כפר גדול כנייה אבני גזית וציון מפואר תחתיה מערה סגורה ובה קברו נחום איש גם זו ותלמידיו ז"ל שיוור שם קבורת ר' שמעון שזורי ור' ישמעאל בן אלישע כהן גדול ז"ל בין הכרמים. סכנין שם קבורת ר' שמעון דסכנין ואשתו ובניו ז"ל במערה מעליה אבני גזית כעין כמה ועליהם מצבות גדולות אבנים שלמות. כאבול שם קבר ר' אברהם בן עזרא ור' יהודה הלוי 120 ז"ל זה אצל זה בתוך מדרשם והוא היום בית המלך לישמעאלים. ערכה שם קבורת ר' חנינא בן דוסא ואשתו ז"ל בתוך בית [...] כנייה אבני גזית ועליהם ציונים גדולים ושתי אילנות בוטם זכרן] ונקבה יוצאים מתוך הפתח על פני הפתח והזכר מהם לימין לצד ר' חנינא ז"ל והנקבה [לשמאלן] לצד אשתו ז"ל וקרוב לשם קבר ר' ראובן אצטרובלי ז"ל כשדה תאנים ועליו ציון
- שורות 111-114: כימו של ר' משה באסולה (1522) כבר נפל העץ הענף שכסמין לקבר ר' אליעזר קב ונקי (עמ' 71): חיבורנו משקף בוודאי תקופה קדומה יותר. בית הכנסת נזכר על ידי תלמיד הרמב"ן, יערי, מסעות, עמ' 89. הוא נזכר כאחד תפילה פעיל גם ברישמת אילן א, עמ' 95; מנחם החבורני, עמ' 39, מעיד: שם מתפללין בני העיר עיין, וכן ר' משה באסולה: ובית גדול בני לפניה ושם נכנסים להתפלל. מחיבורנו אנו למדים שככפר חנינא היה בית כנסת, נראה מתקופת התלמוד, שהמשיך לפעול כימי הביניים המאוחרים. ברסלבסקי, לחקר, עמ' 273-271, תיאר את שרידי בית הכנסת, והוא סבר על-פי מה שביקש ללמוד משרותו של ר' יעקב בן נטנאל, שהנא היה חרב כבר במאה השתים-עשרה. ראו לעין שבערות הנ"ל לא נאמר מפורשות שהמבנה חרב; ראה: יערי, מסעות, עמ' 58. ואכן בן-צבי, עמ' 197, מציע הסבר אחר לעדות זו. דומה שחלק מהוויכוח הזה קנה לאחר שנמצאו בתחומי הכפר שני בתי כנסת: האחד 'יחצוב', שכנראה היה הרוס בימי הביניים ושני שנמצא בתוך הכפר, ואין להוציא מכלל אפשרות שהוא שוקם וחודש במהלך המאה השלוש-עשרה (אילן, בתי-כנסת, עמ' 154). ומכל מקום העובדה שבית כנסת פעל כימי הביניים המאוחרים מבוררת למדי.
- שורות 114-111: פארה היא פרה. למקבילות, ראה: רשימת אילן א, עמ' 95; תלמיד הרמב"ן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 89.
- שורות 119-117: נראה שהכותב מתאר את ארצות הקבורה המיוחדים בדרך-כלל לקבר ר' יהושע דסכנין ואשתו, השווה: תלמיד הרמב"ן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 93.
- שורות 119-120: מסורת קבורת ר' אברהם בן עזרא ור' יהודה הלוי, מוזכרת במקבילות רבות. ראה סיכום: וילנאי, ב, עמ' 298-300; אילן, עמ' 255. אולם ציון בית מדרשם השייך לישמעאלים נזכר פעם נוספת רק ברישמת אילן א, עמ' 96. הדיעה שהמקום שימש כבית המושל המוסלמי נזכרת במפורש רק בחיבורנו.
- שורות 121-124: תיאור עץ האלה הזכיר הנקבי שכסמין לקבורת ר' חנינא ואשתו ואיזכור שדה 'התאנים' שבו מצוי קבר ר' ראובן האצטרובלי יחידים לחיבורנו. לעומת זאת, ביהוס אבות, עמ' 220, וברישמת אילן ה, עמ' 172, המאוחרים יותר, נזכר אילן חרובין מעל קבורת ר' חנינא בן דוסא ואשתו וקבר ר' ראובן האצטרובלי כשדה 'תפוחים'. המונח 'שדה תפוחים' נזכר רבות במקורות הקבליים, לעף, פלורה, ג, עמ' 229-231.

- י' נה, על פסיפס ואבן, תל-אביב תשל"ח.
 א"ל סוקניק, 'העזות למכתבי המסע בארץ-ישראל מימי הבינים', ציון (מאסף), ב' (תרפ"ז), עמ' 108-111.
 ד' עמר, 'הרב אישוריה הפריז וצמחי ארץ-ישראל', סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב.
 ד' עמר, 'פולחן העצים ליד קברי קדושים במסורת היהודית והמוסלמית', אריאל, 117-118 (תשנ"ז), עמ' 155-162.
 ה' פראוור, 'היאורי מסע עבריים בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית ב. המאה הי"ג', קתדרה, 41 (תשמ"ז), עמ' 65-90.
 ב"ן קדר, 'קרב קרני-חמטין: מבט אחרי', קתדרה, 61 (תשנ"ב), עמ' 95-112.
 שי' רוזנברג, 'מערת שם ועבר בצפת', בתוך: א' שילר (עורך), ספר וילנא, ב, ירושלים 1987, עמ' 320-325.
 א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ח.
 א' ריינר, 'בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי', ציון סא (תשנ"ז), עמ' 281-317.
 ר' שלמה בן שמעון דוראן, בתוך: ספר היוחסין השלם (מהדורת צ' מיליפובסקי), לתודן 1857, עמ' 228-229.
 א' מורושטין (עורך), 'קברי אבות', ציון (מאסף), א (תרפ"ז), עמ' 39-31.
 שי' קליין, 'כתובת מבתי-כנסיות עתיקים בארץ-ישראל', ידיעות המכון למדעי היהדות, ב' (תרפ"ה), עמ' 23-48.
 ראה: אילן.
 ר' שמעון בן צמח דוראן, ספר המשכ"ן, א-ג, למכרז תרנ"א.

נה
 סוקניק
 עמר, אישוריה
 עמר, פולחן
 פראוור
 קדר
 רוזנברג
 ריינר, עלייה
 ריינר, יהושע
 רשבי"ש
 קברי אבות
 קליין
 רשימת אילן
 תשכ"ן